

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК: 81-11:81.362(575.2)(043.3)**

Султанова Айнура Абайдиллаевна

**ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫНЫН ЛЕКСИКА-
СЕМАНТИКАЛЫК ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖАНА ФОНЕТИКАЛЫК
ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮН ТАРИХЫЙ МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДЕРИ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Садыкова Сымбат Зарылкановна

филология илимдеринин доктору, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессорунун м.а.

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-жылдын _____ саат 10:00дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек ш., Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-e6q-jjw-jrm>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын _____ жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин доктору**

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Теманын актуалдуулугу кыргыз тилиндеги ономастикалык материалдын азыркы когнитивдик лингвистиканын алкагында, ошол эле мезгилде географиялык лингвистиканын материалдарынын негизинде ретроспективдик багытта иликтөөгө алуу менен түшүндүрүлмөкчү. Албетте, кыргыз тилинин концептуалдык негизи катарында реалдуу мезгил мерчеминде тил бирдиктери аркылуу чагылдырылган ономастикалык географиялык объектилердин аттары кыргыз тилинин, жалпы эле түрк тилдер системасындагы негизги кор экендигин так чагылдырган номинативдик тутум болуп саналат. Ал эми географиялык объектилер материянын реалдуу сегменттери катарында сырткы дүйнөнүн тилдик бирдиктер аркылуу чагылуусу болуп гана чектелбестен, этникалык топтун улут катарында калыптануусунун негизи экендигин акыркы изилдөөлөр ачыктады. Демек, кыргыз элинин этностук жактан болгон тарыхый эволюциясын тактоо маселеси, биринчи кезекте, реалдуу мейкиндиктеги индивиддердин суммасынан эмес, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин белгилүү мейкиндиктеги түптөлүүсү менен да негизделмекчи. Ал эми элдин мамлекеттик-чөлкөмдүк маанидеги аймактык жактан аныкталуусу алда качан эскирген жана батыш изилдөөчүлөрү тарабынан жергиликтүү калктын континенталдык эгемендүүлүгүн жокко чыгаруудагы куралы [Магидович,1969:285].

Бир эле учурда жалпы евразиянын континенталдык негизин ээлеген кыргыз урууларынын “aborигендер” катарында каралуусу тарыхый далил эмес экендигин аныктоого да убакыт жетти десек жаңылыштык болбос. Анткени жалпы адам баласынын тарыхый өнүгүүсүндөгү белгилүү этап катарында таанылган Улуу Жибек жолу “цивилизациялык жактан өнүккөн элдин өкүлдөрүнүн” кыргыз жергесине келүүсү эмес, тескерисинче Чоң-Алай архитектуралык системасы аркылуу маданий булакка кошулуусу экендигин далилдөө жалпы кыргыз тил таануусундагы заманбап маселе болуп кала берет. Алсак: “Хорошо известны сухопутные дороги – торговые пути, связывавшие с цивилизованными странами Передней Азии” деген аксиоманы которуунун кереги жок [Магидович,1969:285]. Арийне, аталган чөлкөмдүн лингвистикалык баалуулугу: “Есть ряд исторических доказательств, опирающихся на сохранившиеся письменные документы и археологические находки, что, по крайней мере, за несколько веков до новой эры китайские товары (в частности, шелк) нашли себе дорогу на далекий запад – в страны Передней Азии, в Египет, несколько позднее в Грецию и Рим” деген тарыхый чындыктын аныкталуусу менен ого бетер артмакчы [Магидович,1969:285].

Лингвоконцептуалдык өңүттөн алып караганыбызда Чоң-Алай топонимиясынын ареалында кыргыз тилинин калыптануусун, кеңири тилдик мейкиндикте бүгүнкү күнгө дейре өнүгүү динамикасын илимий лингвистикалык жактан комплекстүү изилдөө менен да түшүндүрүлөт. Анткени Чоң-Алай тоо

кыркалары Кыргызстандын суу ресурстарын сактаган географиялык жана тектоникалык массив гана эмес, биздин мекенибиздин Кытай, Афганистан, Пакистан жана Тажикстан менен чектешкен жериндеги маанилүү лингвистикалык катмар, ошол себептен да азыркы жалпы Борбордук Азиянын жана Фергана өрөөнүнүн геосаясий абалынын мерчеминде жана Чоң-Алай тоо кыркаларындагы тарыхый урбонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоодо Чоң-Алай топонимиясынын орду ченемсиз. Байыркы доордон тарта адам баласы отурукташкан геоклиматы жактан ыңгайлуу жашоо чөйрөсү жана типологиялык айырмалуу структурадан турган тилдердин өз ара карым-катнашын [Абрамзон, 1990:454], элдердин этномаданий алакасын өз боюна сиңирген топонимдердин табигый лабораториясынын милдетин аткарган алкак азыркы күнгө дейре илимий жактан чети оюлбаган дың бойдон сакталып келет. Мындай маанилүү лингвистикалык тармактын илимий бутага алынышы, кала берсе илимий теманынын объектисине айлануусунун өзү эле аталган изилдөөнүн заманбаптуулугун аныктап турат деп айтууга азыркы күндө толук негиз бар. Чоң-Алай районунун географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олуттуу мааниси менен байланышкан. Ошондой эле өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чоң-Алай районунун чөлкөмү Улуу Жибек жолу менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор биргеликте аталган аймактын топонимиясынын азыркы мезгилдеги заманбаптуулугун аныктайт.

Кийинки убактарда илимпоздор кыргыз тил илиминдеги табигый тилдин көп кырдуу маселерине кайрылып, геолингвистиканын орчундуу проблемалары иликтене баштагандыгына күбө болуудабыз. Жер-суу аттары Кыргызстандын тарыхый жактан калыптануусунун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар катарында жана лингвистикалык сейрек материалдар катарында иликтөөгө алынуусу зарыл. Демек, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө, тарыхтын көрсөткүчү болгон жер-суу аттарын унутта калтыруу чындыкка коошпойт [Бартольд,1996:56]. Ошондой эле геолингвистикалык маанилүү аймак болуп саналган Чоң-Алай топонимиясын ар тараптуу изилдөөгө алуу азыркы мезгилде элибиздин өткөндөгү тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек туудурбайт. Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын лингвистикалык жактан иликтөө биздин мамлекетибиздин тышкы саясаты менен да байланышкан кечиктирилгис маселелерден болуп кала бермекчи.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили

жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз тилинин тарыхында жана азыркы Кыргызстандын тилдик жана маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан анализдөө менен биргеликте эле анын Улуу Жибек жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый топонимдердин тарыхый лингвистикалык ордун аныктоо. Кыргыз жергесинде кыргыз тилиндеги топонимдер басымдуу экендигин жана кийинки мезгилде айтылып келген кыргыз урууларын “Сибирден оошкон келгиндер” катарында сыпаттоочу чындыкка анчалык туура келбеген пикирлердин жаралуусуна бөгөт коюу. Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясынын тилдик табиятын лингвистикалык, тарыхый жактан изилдөө жана илимий жактан такталган геоллингвистикалык фактыларды кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө кеңири пайдалануу. Чоң-Алай өрөөнүнүн чөлкөмүндөгү жер-суу аттарынын тутумун аныктоо жана топонимиянын фактыларын кыргыз тил илиминде кеңири пайдалануу. Кыргызстандын тарыхын окуп үйрөнүүдө негизги орунду ээлеген Улуу Жибек жолунун, кыргыз тилинин тарыхын жана Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдеринин тарыхый катмарларын изилдөө.

Изилдөөнүн максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

1) кыргыз геоллингвистикасынын өнүгүүсүндөгү багыттарды так аныктоо, ошондой эле жалпы Кыргызстандын топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий деңгээлде чечмелөө;

2) Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аттарынын системасында жолугуучу топонимдердин фонетикалык жактан калыптануусунун, мыйзамдарын талдоо жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдерди тарыхый жактан окуп үйрөнүү, аларды жыйноо;

3) Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясында жолугуучу топонимдердин этимологиясын лингвистикалык жактан талдап, жер-суу аттарынын маанилик байланыштарын аныктоо;

4) Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий өңүттөн чечмелөө жана өнүгүү багыттарын аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Мамлекетибиздин тарыхый-географиялык жактан маанилүү аймактарынан болгон Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын диссертациялык иштин деңгээлинде комплекстүү изилдениши жана кыргыз тилиндеги кээ бир фонетикалык мыйзамдардын жаралышын жана калыптануу этаптарын чагылдырган тилдик факты-материалдар катарында каралуусу, ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдердин изилдениш алкагында жер-суу аттарынын белгилүү бир

тарыхый катмарларын аныктоо өндүү бир катар маселелердин ар кайсы өңүттөрдөн изилдениши иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Иштин практикалык мааниси. Диссертациялык иш кыргыз тил таануу илиминде жаңыдан гана изилдене баштаган географиялык лингвистика боюнча программаларды жана окуу китептерин түзүүдө зарыл материалдар менен камсыздоочу объективдүү, фундаменталдуу фактыларды ар тараптан айкындайт. Ошондой эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый чектерин илимий жактан тастыктап, кыргыз элинин түпкүлүктүү этнос катарында изилдөө багытында бирден-бир лингвистикалык далил катарында кызмат кылат. Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын жана жыйынтыктарын окуу процессинде кеңири пайдаланууга болот: орто мектептерде окуучулардын регионалдык билимин, топонимдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү, тактап айтканда, тил илиминин лексикология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн, жогорку окуу жайларда географиялык лингвистиканы, филологиялык дисциплиналарды окутууда, аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо изилдөөнүн материалдарын, теориялык жоболорун колдонсо болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын түзгөн аталыштардын этимондук составы жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый пайдубалы, концептуалдык негизи болуп эсептелет.

2. Азыркы күнгө дейре сакталып келген Чоң-Алай топонимиясы онтологиялык байыркы негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү форма.

3. Улуу Жибек жолундагы *Дароот-Коргон, Кундуз, Сопу, Самар, Чыйырчык, Дарваз, Паркана, Зор-Алай, Чач, Сымарлык, Зер* топонимдик катары аталган маданий-экономикалык магистралдын картографиясын аныктоо менен бир катарда кыргыз элинин башка тилде сүйлөгөн уруулар менен болгон алакасын чагылдырган лингвистикалык факторлордон.

4. Улуттун менталдык жактан калыптануусу лингвистикалык код катарында келүүчү номинативдик система менен эриш-аркак өнүгүү менен, топонимикалык кордун жалаң гана фонетикалык оболочкасынын өзгөрүүсүн шарттабастан, табигый тилдин категориялык мыйзамдарын да жарата алган структуралык моделдеринин парадигматикалык тутуму боло алат.

5. Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдердин тарыхый өнүгүүсү кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин чагылдырат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө Чоң-Алай топонимиясы боюнча топонимдердин геолонгвистикалык системасы түзүлдү жана коңшу мамлекеттер менен чек ара алакасына тиешеси бар жер-суу аталыштарынын семантикасы тарыхый лингвистиканын фактыларынын негизинде талдоого алынды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Иштин негизги мазмуну боюнча И.Арабаев атындагы КМУда болуп өткөн эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн багытына байланыштуу Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин студенттерине «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бүтүндүгү жана Чоң-Алай топонимиясы» деген темада семинар жана атайын курс окулду.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары жалпысынан 10 илимий макалада чагылдырылды, анын ичинде Кыргыз Республикасынын РИНЦ системасында индекстелген мезгилдүү илимий басылмаларында 9, чет өлкөдө 1 макала жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч баптан, ар бир баптын аягында чыгарылган кыскача тыянактардан, корутундудан, адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү - 208 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максат-милдеттери, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, изденүүчүнүн жеке салымы жана коргоого коюлган жоболор тууралуу маалыматтар берилди.

«Топонимия жана анын ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши» деп аталган биринчи бап төрт бөлүмдөн турат. Бул бапта Алай жана Памир тоо кыркаларындагы тилдик ареалдардын карым-катышы, о.э. топонимдердин лингвоконцептуалдык бирдик катары жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениш маселелери талданды.

1.1. Орто кылымдын чегинде Алай жана Памир тоо кыркаларындагы тилдик ареалдардын карым-катышы. Кыргыз топонимиясынын курамында ареалдык катмардын пайда болушу, негизинен, кыргыз элинин турмушундагы тарыхый шарттар менен түшүндүрүлөт. Кыргыз эли өтө чоң географиялык мейкиндиктин аралыгында көчүп жүргөн жана маданияты гүлдөгөн мамлекетти түзгөн этнос экени советтик тарыхчылар тарабынан изилденген. Айталы, кыргыз эли Түштүк Сибирдин кең талааларынан тартып, Памир тоолоруна чейин бийлик кылган Кыргыз Улуу дөөлөтүн түзгөндүгү А. Н. Бернштам, А. А. Бартольд жана А. Абрамзондун [Бернштам, 1997; Бартольд, 1996; Абрамзон, 1990] эмгектеринде далилденген. Кыргызстандын чөлкөмүндө орто кылымдарда тилдик ареалдын түзүлүшү, анын ичинде түрк жана согду тилдеринде сүйлөгөн элдердин маданий социалдык алакасы Улуу Жибек жолунун географиялык багыты менен да тыгыз байланышта болгон. Анткени чыгыш менен батышты бириктирген экономикалык магистраль түрдүү системада сүйлөгөн элдердин ортосунда тилдик байланыштын күчөшүнө өбөлгө түзгөн [Жумагулов, 1983:30-90].

Академик Б. М. Юнусалиев кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген түрк тилдүү уруулар менен болгон генетикалык байланышын кыргыз жеринде сакталган айрым топонимдер чагылдырарын белгилеген. Окумуштуу топонимдерди жөн гана санап өтпөстөн, аталган жер-суу аталыштары кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхынан так маалымат бере турган эстелик катарында көрсөткөн: «Любопытно сопоставить некоторые топонимы современной Киргизии и Алтая. Многие названия основных рек и местностей Киргизии оказываются перенесенными с Алтая. Ср. Чуй на Алтае и здесь, то же Кара-Кужур, Боом, Күркүрөө, Корумду, долина Кулунду и другие» [Юнусалиев,1956:38]. Кыргызстандын ареалдык чөлкөмүнүн Орто Азиянын жалпы географиялык системасындагы тарыхый топографиясынын калыптанышына, ошондой эле ареалдык топонимиянын алгачкы тутумунун түзүлүшүнө жалаң гана кыргыз уруулары эмес, жалпы эле Орто Азияда жашаган уруулардын жана элдердин, алардын тилинин салымы бараандуу болгон [Бартольд, 1996:17]. Кыргыз ареалдык топонимиясы жана андагы байыркы катмарды ээлеген топонимдер жөнүндө алгылыктуу изилдөөлөр катары Э. М. Мурзаев жана Н. Жапаровдун эмгектерин белгилөөгө болот [Мурзаев, 1984:9-15; Жапаров, 2006:9]. Академик Б. Ө. Орузбаеванын эмгегинде айрым топонимдердин морфологиялык түзүлүшү илимий жактан негиздүү талданган: «мааниси жагынан -лык жана -луу мүчөлөрүндөгү кандайдыр бир өзгөчөлүктүн, белгинин, айырмачылыктын мүнөздүүлүгүн (бардыгын) билдирүүчү морфемалар менен аткарган милдети жагынан окшоп, бирок көбүнчө топоним (жер-суу) аттарында гана кездешүүчү куранды: Арчалы (<арча+-лы), Шилбили (<шилби+-лы), Бүргөндү (<бүргөн+-ды), Жылгынды (<жылгын+-ды) ж.б. [Орузбаева, 2000:168-229]. Ал эми Д. Исаев диссертациялык изилдөөсүндө Түндүк Кыргызстандын ареалдык топонимиясындагы тарыхый катмарларды хронологиялык жана лингвистикалык жактан так аныктоого жетишкен. Ареалдык топонимияда өтө жыш кездешкен *сар* топоформантынын семантикалык жана грамматикалык маанисин конкреттүү мисалдардын негизинде чечмелеген [Исаев,1977].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз ареалдык топонимиясынын тарыхый өнүгүү мыйзамченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзөт. Чоң-Алай ареалдык топонимиясын изилдөөнүн негизинде кыргыз ономастикасында мурда белгисиз болгон топонимдерди аныктоого мүмкүн.

1.2. Топонимдер лингвоконцептуалдык бирдик катарында жалпы тил илиминде изилдениши. Лингвистикадагы концептуалдык негиздин калыптануусу адам баласынын когнитивдик ой-туюму жана дүйнө кабылдоосу менен эриш-аркак өнүккөн. Мейкиндикти төрт компоненттүү концепт катарында (*чыгыш*↔*батыш* = *түштүк*↔*түндүк*) кабылдоо кыргыз оронимиясындагы “*тескей*↔*күнгөй*” атрибутивдик компоненттик түзүлүштүн концептуалдык

негизин түзгөн. Кыргыз географиялык лингвистикасындагы байыркы лингвоконцептуалдык бирдик катарында араб окумуштууларынын атласынан белгилүү болгон *Алай* тоо кыркаларынын ороним катарында *Йулдуз* деп аталышы белгилүү тарыхчылар В. Бартольд тарабынан белгиленген [Бартольд, 1996:40]. Анткени туруктуу константанын лингвистикалык концепт катарында **Жылдыз** (йулдуз) космоними менен берилиши кыргыз оронимиясындагы Чоң-Алай тоо кыркаларынын ядролук ордун көрсөтөт. Анткени *улуз//олог* → *алай* адъективтинин денотативдик негизи болгон Памир-Алай тоо кыркаларынын этностун лингвистикалык менталдуулугунун калыптануусуна тийгизген таасири *Алай* орониминин семантикалык структурасында кошумча “мекен → улуттук локалдуулук → чөлкөм” семалары менен толукталуусуна алып келген.

Азыркы Чоң-Алай топонимиясынын субстраттык катмарын согду тилинен келип кирген топонимдер, гидронимдер, көбүн эсе оронимдер түзөт. Ошондуктан ар түрдүү системадагы тилдерден турган конгломерат катары таанылган Чоң-Алай топонимиясы мезгил алкагында эч бир бузулууга учурабаган, көөнөрбөс лингволабораториянын кызматын аткарып келет.

Ф. Бопштун эмгектеринде Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый топонимдердин катары тикеден-тике каралбаса да, айрым тилдик бирдиктердин номинативдик семантикасы ар бир этникалык группанын өзүнө гана тиешелүү экени айтылган. Ошондой эле социалдык жана лингвистикалык жактан кристалдашууну белгилеп кетмекчибиз, анткени биздин изилдөөбүздө «*оро*→*оло*→*алай*» фоносемантикалык өзгөрүүсүнүн компоненттик курамындагы тарыхый лингвистикалык эволюция географиялык (чөлкөмдүк) туруктуулуктун негизи гана болуп саналбастан, лингвистикалык комплекстин тутумун камсыздаган.

Чоң-Алай топонимиясынын лингвоконцептуалдык негизин, онтологиялык мазмунун аныктоонун дагы бир булагы катарында адамзаттын тарыхында прогрессивдүү ролду ойногон Улуу Жибек Жолу маданий-экономикалык магистралынын Чоң-Алай ареалын негизги трасса катарында пайдалангандыгы болуп эсептелет. Улуу Жибек Жолунун бул багыты азыркы Чоң-Алай өрөөнү аркылуу Фергана трассасын жакалай *Каишгар-Дарыя*, *Кара-Дарыя*, *Тар*, *Мыкан*, *Сары-Таш жана Дароот-Коргон* аркылуу кеткен [Магидович, 1969:11-12].

1.3. Топонимдик системанын түркологияда изилдениши. Азыркы Чоң-Алай топонимиясынын архитекtonикалык катмарын түзгөн топонимдик курам боюнча системалуу түрдө ишке ашырылган илимий саамалыктын бири катарында А. Аристовдун изилдөөлөрүн көрсөтүүгө болот. Окумуштуунун эмгегинде *алай*, *көк*, *кем*, *булак* (← *йулаг*) сыяктуу ядролук курамдагы топонимдик негиз терең жана ар тараптуу талдоого алынган.

Чоң-Алай оронимиялык массивинин тектоникалык жана географиялык, экологиялык жагымдуу ландшафтын белгилүү чыгыш таануучу Марко Поло өз учурунда картага түшүрүү менен *суу*, *тоо* жана *алай* тополексемаларын

белгилеген [Марко Поло, 1940]. Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясындагы ядролук тополексемалык фонддун негизделүүсүндөгү жалпы элдик топонимикалык номенклатуранын калыптануусу жана өзгөчө тилдик ареалда өнүгүүсү боюнча да баалуу илимий факторлорду аныктоого жетишкен изилдөөчүлөрдүн катарына В. Коллаур, С. Пржевальский, Ч. Валиханов, В. Терентьев ж. б. кошууга болот. Ал эми белгилүү окумуштуу жана тарыхый география жана топонимикалык лингвистика боюнча белгилүү адис А. Аристовдун изилдөөлөрүндө улуттук аң-сезимдин калыптануусу менен бир багытта элдин территориялык концепциясы өнүгө тургандыгын жер-суу аталыштарынын негизинде ынанымдуу далилдеген [Бернштам, 1997:3-97].

Чоң-Алай топонимиясын мүнөздөөчү ареалды географиялык жактан гана эмес, лингвистикалык жактан да терең изилдеген окумуштуулардын катарында белгилүү чыгыш таануучу Л. С. Берг татыктуу орунду ээлейт. Анткени аталган окумуштуунун изилдөөлөрү өзүнүн көп аспектуулүгү менен мүнөздөлүп, азыркы Чоң-Алай ареалдык топонимиясына түздөн-түз тиешелүү болгон геолингвистикалык системанын өз учурунда изилдене башташына өбөлгө түзгөн. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый жана негизги курамын түзгөн топонимдер Э. М. Мурзаевдин эмгектеринде ар тараптан терең изилденген жана чагылдырылган [Мурзаев, 1962:15-22].

Орто Азиянын топонимикалык курамында байыркы катмарды түзүүчү Чоң-Алай топонимиясына мүнөздүү *Чирчик, Коргон, Таштум, Корашакшак, Газа, Бараз, Хороз, Акба, Кашка, Темир-Кан, Гурук, Кулун, Сайран* сыяктуу жер-суу аталыштары боюнча маалымат Орто Азиянын тарыхый топонимиясын изилдеген окумуштуу С. Караевдин эмгегинде камтылган [Караев, 1980:5-11]. Түрк ономастикасы боюнча белгилүү адис С. Атаниязовдун эмгегинде азыркы Чоң-Алай географиялык аймагына мүнөздүү болгон: *Керки, Фарат, Дархан, Жылга, Күкүрт, Агар Ак-Булак, Аксеңир, Ала, Ала Кол, Аладаг* ж.б.у.с. жер-суу аттары терең талданган [Атаниязов, 1970:16, 25]. Аталган илимпоз тилдик менталдуулуктун топонимдерге айкын чагыла тургандыгын айтуу менен, жер-суу аталыштары тилдин концептуалдык негизин түзөрүн көрсөткөн.

“Чоң-Алай топонимиясын изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары” деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, изилдөөдө колдонулган методдор жана методологиялык базасы баяндалып, топонимикага тиешелүү теориялык маселелер, т.а., Чоң-Алай топонимикасынын тарыхый старатиграфиясы жана топонимдик тутумдагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү изилденген.

Изилдөөнүн объектисин Чоң-Алай топонимиясы, ал эми **изилдөөнүн предметин** Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдерин изилдөө түзөт.

2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору. Изилдөөнүн илимий-теориялык жана методологиялык базасын жалпы тил илими, түркология жана

кыргыз тил илиминдеги окумуштуулар – М. Кашгари, В. Терентьев, Ч. Валиханов, А. Аристов, А. В. Никонов, В. Бартольд, А. Абрамзон, Б. М. Юнусалиев, Б. Орузбаева, С. Атаниязов, С. Караев, Э. М. Мурзаев, К. Коңкобаев, Д. Исаев жана Н. Жапаровдун илимий изилдөөлөрү түздү.

Жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ийгиликтүү колдонулган илимий изилдөө методдору, башкача айтканда, этимологиялык стратиграфия, тарыхый хронология, семантикалык жактан сыпаттоо, тарыхый сереп, тарыхый салыштырма жана сыпаттама методдору изилдөө процессинде айкалышкан биримдикте колдонулду. Албетте, илимий деңгээлде илик жүргүзүү процессинде изилдөөнүн объектиси болуп саналган Чоң-Алай топонимдик курамын анализдөө жана эмпирикалык байкоолордун синтези да иш жүзүнө ашырылды.

2.2. Чоң-Алай топонимикасынын тарыхый стратиграфиясы. Чоң-Алай топонимиясынын диахрондук стратиграфиясынын хронологиялык тартиби төмөнкүдөй: 1) байыркы кыргыз катмары; 2) тохар-согду катмары; 3) араб катмары; 4) монгол катмары; 5) славян-орус катмары.

1) Байыркы кыргыз катмары. Чоң-Алай топонимиясын жана ядролук топоним болуп санаган Чоң-Алай топонимин бир гана концептологиялык жактан өнүгүүсү эмес (ороним → урбоним → топоним), жалпы концептосферанын өзгөрүүсүнө алып келүүсү жалпы топонимиялык системанынын фонетикалык адаптациясынан да айкын көрүнмөкчү. Чоң-Алай ядролук топониминин варианттуулугу бир жагынан семантикалык жактан болгон жылышууларды камсыз кылган шарт болуп саналса, экинчи тараптан алганда ядролук курамдагы жылышуулардын кабар берген болор эле. Анткени **чоң** адъективдик негиздеги атрибутивдик компоненти когнитивдик өлчөм (географиялык объектинин салыштырмалуу константасы) катарында келүүсү негизги тилдик коллектив тарабынан сакталган **зор** тарыхый адъективи менен жөн гана оппозициялык катышты түзбөстөн, семантикалык өнүгүүнүн көрсөткүчү болуп саналат. Анткени тилдик изоляциянын салыштырмалуу шарттында сакталган **Зор Алай** топоними азыркы мезгилде Афган, Мургаб жана Жерге-Тал кыргыздарынын тилинде «**мекен**» концептинин лингвистикалык формасы катарында актуалдуулугун жоготпой келет.

Чоң атрибутивинин ареалдык мейкиндиктеги жыштыгы **зор, улуу, тенир** жана **katta** адъективити менен топонимдик катарды түзө тургандыгын байкоого болот. Бир эле мезгилде **чоң** атрибутунун кыйла кийинки мезгилдеги негизги **алай** номинативинин семантикалык таасиринен жаралган альтернат катарында түшүнүүгө болор эле. Анткени биздин иликтөөбүз боюнча жалпы түрк топонимиясындагы ядролук лингвоконцепт катарында келүүчү **Алтай** орониминин препозитивдик абалдагы атрибутивсиз колдонулуусу **чоң** адъективитинин хронотоп (хронологиялык топоним) катарында бир кыйла кечирээк пайда болгон атрибутивдик лингвокомпонент экендигинен кабар берип турат. Ошондой эле **алтай** оронимин ретроспективдик хронотоп катарында

кабылдай турган болсок, анда алтай доорун мүнөздөөчү концепт экендиги шексиз аргумент болмокчу.

2) Тохар-согду катмары. Кыргыз тилинин топонимиялык сферасындагы иран тилдик катмарды алсак, иран тилине тиешелүү болгон *сар* топоформантынын негизинде пайда болгон *Сары-Булак, Сары-Булуң, Сары-Камыш, Сарычат, Сарычачма, Сары-Өзөн, Айран-Суу, Таңги* топонимдери бар [Исаев, 1977:76-90]. Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы *Дара, Данги, Дарбаз, Дарван, Суу-Дара, Андара, Даркан, Кыр-Дара, Сол-Дара, Сардара, Даркум, Даргаз* топонимдери *дара* формантынын негизинде жасалган. *Дара* сөзү иран тилинен кыргыз тилине “өрөөн” деп которулат [Хромов, 1980:221]. Бул өрөөндүн иранча аталып калышынын себеби катары Чоң-Алай чөлкөмүн жердеген кыргыз урууларынын байыркы кылымдарда эле иран тилдүү уруулар менен тыгыз карым-катышта болгонун көрсөтүүгө болот [Жапаров, 1970:12-14].

3) Араб катмары. Чоң-Алай жер-суу аталыштар системасындагы араб катмарына кирүүчү топонимдер лингвистикалык бирдик гана эмес, тарыхый жана социалдык жактан да кыргыз элинин эл катары калыптанышынын, маданий өзгөрүүлөрдүн багытын жана кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын көрсөтөт. Чоң-Алай топонимиясындагы араб катмарынын активдүү негиздери жана тополекемалары катарында *адал, арам, азан, арбак, мазар, сопу, шейит* компоненттерин көрсөтүүгө болот. Ал эми географиялык объекттин негизги аталышы катары кыргыз тилиндеги *сай, булак, талаа, тоо, таи, жар* тополекемалары пайдаланылат.

4) Монгол катмары. Монгол жана түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тили менен болгон карым-катышы жөнүндө өз убагында көрүнүктүү окумуштуулар Р. Раск, В. Шот жана М. Кастрен айтып кетишкен. Кыргыз тилинин монгол тили менен болгон карым-катнашын Б. М. Юнусалиев, Б. Ө. Орузбаева жана С. Садыковдор белгилешкен [Сыдыков, 1983; Орузбаева, 2000; Юнусалиев, 1959].

5) Славян-орус катмары. Түштүк Кыргызстанда орус аталыштарынын кыргыз тилине кирүүсү 1876-жылы февраль айында кыргыздардын Россиянын составына киргенден тартып күчөгөн. Чоң-Алай топонимиясында орус тилинен кирген топонимдер кыргыз тилинин составында адаптацияланып тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Чоң-Алай топонимиясында орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн негизинде жаралган орусча катмары салыштырмалуу жаңы катмар жана аларды башка тилдик катмарлардан бөлүп кароо анчалык кыйын эмес.

2.3. Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз топонимикасынын негизги тармагы жана жалпы түрк тилдеринин топонимиясына негиз болгон жер-суу аталыштарын өз кучагына алган лингвистикалык массив. Чоң-Алай топонимиясынын негизги чордонун түзгөн *Сары-Таи, Дароот-Коргон, Сарай,*

Кербен-Сарай, Озар сыяктуу ж. б. топонимдер кыргыз элинин гана эмес, жалпы эле түрк дүйнөсүнүн тарыхын изилдөөдө мааниге ээ.

Алтай тоо кыркаларындагы жана Ички Монголиянын азыркы Алтай тоо кыркаларына жакын жайланышкан айрым тилкелеринен табылган байыркы шаарлардын урандылары Чоң-Алай тополексемаларынын байыркы кыргыз тили менен болгон байланышын дагы бир ирет далилдей алат. Ал эми тарых булактарында *Алай* ороними *Памир (Томур)* тоо кыркаларынын тескей тарабынын аталышы катарында *Кемалай (Гималай)* жана *Гисар (Кузей < Гузар)* оронимдери менен тыгыз байланышта экенин белгилөөгө болот. Ошондой эле Чоң-Алай ареалынын стратиграфиясы айырмалуу системадан турган тилдердин элементтерин кылымдар бою сактап келген татаал жана уникалдуу система экендигинде талаш жок. Анткени адам баласынын коло доорунан темир дооруна кадам таштоосу ар бир топонимдин семантикалык структурасын гана калыптандырууга кыртыш болуп бербестен, табигый чеп менен, б.а. улуу тоолордун курчоосунан турган тилдик ареалдын лингвистикалык жана этномаданий өнүгүүсүнө объективдүү шарттардын бири болгондугун тилдик фактылар далилдеп турат (*Чеп, Ташкорум, Темир-Тоо, Аланга, Чымкоргон, Галва-Сай*).

«Чоң-Алай топонимдеринин семантика-структуралык өзгөчөлүктөрү» деп аталган үчүнчү бапта Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый-фонетикалык эволюциясы жана семантика-структуралык өзгөчөлүктөрү изилденди.

3.1. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый-фонетикалык эволюциясы. Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизги лингвистикалык себеби болуп *Алай* топонегизинин кылымдар бою активдүү абалда болуусу жана семантикалык жылышуулардын болгондугунда жатат. Ядролук позицияны ээлеген *Алай* этимонунун синхрондук абалы бир канча баскычтарды башынан өткөрүп, жалаң гана кыргыз тилинин эмес, жалпы түрк тилдеринин фонологиялык эволюциясын манифестациялайт. Мындай ички формадагы өзгөрүү когнитивдик багытта да болгондугу азыркы Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарында этимологиялык байланышта болгон *ала – алай* топонегиздеринин валенттүүлүгү дагы бир ирет ачыктайт. Анткени биринчи кезекте семантикалык актуалдуулуктун көрсөткүчү катарында келүүчү жыштык коэффициентинин бир кыйла жогорку деңгээли жана *ала* жана *алай* ядролук компонентинин валенттүүлүгү бир гана семантика-лексикалык жактан эмес, морфонологиялык синтаксистик таасирдүүлүгүнөн ачык байкалат. Чоң-Алай топонимиясынын жалпы семантикалык мейкиндигинен орун алган *Чоң-Алай ↔ Кичи-Алай* сыяктуу географиялык пландагы омоформанынын оппозициялык катышы маалыматтан мурда да когнитивдик негиздеги тил бирдиктеринин биримдиги экендигинде талаш жок. Тоо экстенционалы тикеден-тике геофизикалык объектинин көрсөткүчү катарында эмес, тоо тополексемасы аркылуу презентациялануучу *Мекен* концептинин толук улуттук формасын чагылдыруу

үчүн препозитивдик абалдагы **чоң** атрибуту синтаксистик байыркы бабатилдик (праязыковая форма) «атрибутив+денотат» тибиндеги байланышта сактоо менен бир калыпта өнүгүүдө болгон жана элдик менталитеттин терең катмарында сакталган (глубинная семантика) *алаз//улуз* лингвоконцептинин катмарлашкан түрү экендигин эсибизден чыгарбообуз абзел.

Бир эле мезгилде ретроспективдик багыттан карай турган болсок «*денотат–географиялык объект→тоо (алай→Чоң-Алай)*» лингвистикалык моделинин типогиялык оппоненти катарында «*тоо (алай → Чоң-Алай) – географиялык объект → денотат*» моделинин концепти катарында *Болор, Томур* жана *Кундуз* оронимдерин көрсөтүүгө болот. Бирок мезгилдик компоненттин жана тилди алып жүрүүчүнүн дүйнө кабылдоо комплекстик тутумунан карай турган болсок, географиялык объект мезгил мерчеминде өз параметрлерин өзгөртпөгөн учурда деле оронимдик катардын алмашууга дуушар болгондугуна күбө болор элек. Бир эле учурда топонимдик катардын алмашуусу менен негизги системада да фонетикалык адаптациянын күчөөсү орун алган. Анткени ядролук негизги топонимдин фонетикалык жактан өзгөрүүсү көп мезгилди талап кыла турган болсо, негизги орунду ээлеген ядролук оронимдин номинант катарында түп тамырынан бери алмашуусу концептуалдык негиздеги муундар аралык алмашуунун жана концептосферадагы фреймдин изоляцияга учуроосу менен шартталмакчы. Анткени концепт катарында калыптанган топонимдик негиздин (*Томур, Болор жана Кундуз*) туруктуу тутумдан (этностик эс тутум) өчүүсү жалпы эле топонимдик тутумдун алсыздануусунан кабар берет жана субстраттык катмардын калыптануу деңгээлине алып келмекчи.

3.2. Чоң-Алай өрөөнүндөгү жер-суу аттарынын лексика-семантикалык жактан бөлүнүшү. Топонимдерди лексика-семантикалык жагынан кароо дегенде *адыр, тоо, төр, көл, жайык, саз* сыяктуу түздөн-түз жер-сууга тиешелүү атоолордун ошол территориядагы энчилүү аттарга канчалык даражада жана кандай маанилерде катыша тургандыгы көңүлгө алынат. Мындагы негизги максат топонимдерди түзүүдө кандай географиялык атоолор активдүүрөөк, кайсылары сейрек колдонуларын аныктоо. Бул бизге изилденип жаткан территориядагы жер шартынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Чоң-Алай топонимдерин лексика-семантикалык жактан он бир топко бөлүштүрүлдү.

3.2.1. Диний түшүнүктөргө байланыштуу пайда болгон топонимдер. Биздин доордун VII кылымдарынан Араб халифатынын бийлиги кыргыз жерине тараган. Мындай кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн социалдык, чөлкөмдүк окуялардын таасири менен кыргыз топонимиясынын составында семантикалык алкактын, б.а. маанилик мейкиндиктин пайда болушуна түрткү болгон. Буга *Алтын-Мазар, Бала Бейит, Кыз Мазары, Кожо Түштү, Терек-Мазар, Ырымдуу-Мазар* жана *Тамчы* сыяктуу топонимдер мисал болот.

3.2.2. Социалдык окуяларга байланыштуу топонимдер. Кыргыз элинин тарыхындагы орчундуу окуялар Чоң-Алай топонимиясынын калыптанышына таасирин тийгизген. Бул тематикалык топко *Дароот-Коргон, Кароол-Дөбө, Кызыл-Коргон* топонимдери кирет.

3.2.3. Антропонимдик негиздеги топонимдер. Антропонимдик негиздеги топонимдер кыргыз тилдик чөйрөсүндө тыбыштык адаптацияны башынан өткөрүп тим болбостон, фонетикалык жактан калыптануусун уланткан. Топонимдердин тыбыштык структурасындагы мыйзамдуу өзгөрүүлөр кыргыз тилинин фонетикалык ички мыйзамдарына карай ишке ашырылган. Мисалы, араб тилинен кирген активдүү Мухаммед//Мукамбет, бейт//бейит, харам//арам ж. б. топонимдери тилдик чөйрөгө жана ареалдык өзгөчөлүккө жараша колдонулуп, түрдүү варианттарында жолугат. Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө *молло, думана, бэлээ* болуп колдонулса, түндүгүндө *молдо, дубана, балээ* түрүндө арбын жолугат. Мындай маанини билдирген сөздөрдүн социалдык себептери (*жер, суу, өзөн, зоо, аска, көл, булак*) кийинчерээк унутулуп калып, окуяны билдирген сөздөрдүн тобу гана топонимге айланат. Мисалы: *Кемпир өлгөн жер, Сыйыр учкан зоо, Аскар ыйлаган колот* деген сыяктуу сөз тизмегиндеги жер, зоо, колот деген географиялык жалпы аталыштар кийин түшүп калып, *Кемпир-Өлгөн, Аскар-Ыйлаган, Сыйыр-Учкан* болуп топонимикалык ат катары колдонулуп калган. Ырас, кээ бир аталуулардын жасалышында географиялык жалпы аталыштар түшпөй кала берүүсү да жолугат: *Гыдырша өлгөн зоо.*

3.2.4. Этнонимдик топонимдер. Этнонимдерге байланышкан топонимдер тилдик коллективдин коомдук жана экономикалык өнүгүүнүн жаңы формациясына өткөндүгү менен түшүндүрүлөт. Анткени коомдо феодализмдин калыптануусу кыргыз урууларынын арасындагы этникалык ажырымды гана күчөтүү менен тим болбостон, мамлекеттик биримдиктин жана жеке менчиктин географиялык мүнөзгө ээ боло баштагандыгынан кабар берет. Анткени ар бир уруунун сан жагынан артыкчылыгы алардын белгилүү бир чөлкөмдөгү үстөмдүгүнө алып келген. Мындай этникалык жана географиялык негиздеги өнүгүү белгилүү өлчөмдө тилге өз таасирин тийгизүү менен бирге, этникалык аталыштардын топонимдерди түзүүдөгү ролун күчөтө алган. Ошол эле мезгилде жер-суу аталыштары географиялык объектинин кайсыл социумга таандык экендигин гана чагылдырып калбастан, ал географиялык чөлкөмдүн дифференциалдуу жана интегралдуу өлчөмүн, чек арасын аныктаган. Буга *Кара-Тейит, Кара-Мык* сыяктуу топонимдерди киргизебиз.

3.2.5. Фитонимдик негиздеги топонимдер. Чоң-Алай өрөөнүндө фитонимдерге байланыштуу төмөнкүдөй топонимдер кездешет: *Жекенди, Кара-Шыбак, Кымыздыкты, Көбүргөндү, Төгөрөк-Шибер, Чекен-Талаа, Караганды.*

3.2.6. Мал-чарбачылыгына жана жапайы айбанаттарга байланыштуу топонимдер. Чоң-Алай топонимиясында кездешкен айрым мал чарбачылыгына

жана айбанаттарга байланыштуу төмөнкү топонимдерди аныктадык: *Ат-Жайлоо, Балыкты, Бугу кыштагы, Балык секирген жер, Бөрү уюк, Бүркүт зоо, Улар чоку.*

3.2.7. Геофизикалык өзгөчөлүкө багытталган топонимдер: *Аччык-Суу, Алтын-Дара, Шибээ, Кызыл-Эшме, Сары-Таш, Сары-Булак.*

3.2.8. Жердин топографиялык түзүлүшүн чагылдырган топонимдерге *Нура, Жар-Башы, Кара-Бел, Кара-Жылга* сыяктуу аталыштар кирет. Мисалы, Нура - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгүдөн башталган суунун аталышы (Кызыл-Суунун оң куймасы). Окумуштуу В. А. Казакевичтин эмгегинде “*нура – пропасть; обрыв; каменная осып*” маанини билдирет деп берилсе [Казакевич, 1934:21], Г. К. Конкашпаев *Арысура, Кара-Нура, Нура, Танбалынура, Шерибайнура* ж.б. топонимдерин анализдеп, “*нура – провал, расщелина, узкая долина, глубокая балка*” маанилерин билдирет деген оюн айтат [Конкашпаев, 1963:23-94]. Аталган топонимдин мааниси тууралуу окумуштуу Д. Исаев өз эмгегинде: “*Нура же Нуура* кыргыз тилинде түшүнүксүз, ал эми моңгол тилинде “нура” терең капчыгайды, суу жеп кеткен бийик кемерди, жарлуу жерлерди билдирет”, – деген жыйынтыкка токтолот [Исаев, 1977:100-101]. Биз талдоого алган гидронимдин аталышы боюнча окумуштуунун пикирин жүйөлүү деп эсептейбиз жана окумуштуунун оюна кошулабыз, анткени гидроним терең капчыгайдан жана жарлуу жерлерден агып түшкөндүктөн Нура аталып калган.

3.2.9. Гидрографиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу топонимдерге *Ак-Суу, Ак-Чубак, Ак-Жылга, Кашка-Суу, Терс-Агар* сыяктуу жер-суу аталыштары кирет. Айталы, Ак-Суу Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суунун аталышы. *Ак-Суу, Ак-Чубак, Ак-Жылга* гидронимдериндеги **ак** компоненти азыркы күнгө чейин окумуштуулардын ортосунда талаш болуп, бир тыянакка келе элек маселелердин бири бойдон калууда. Бирок жалпысынан алганда **ак** тополекемасы продуктивдүүлүгүн жоготпогон формант жана Кыргызстандын топонимиясында **ак** атрибутивдик компоненти өтө көп кездешет деп бүтүм чыгарууга болот [Бартольд, 1996].

Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин топонимиясында жолугуучу «**ак**» жана «**кара**» топоформанттары жөнүндө В.Н. Кононов өз учурунда мындай деген пикирин билдирген: «**ак**» компоненти менен белгиленүүчү суулар көп учурда тунук эмес, киргил суу катарында жолукса, «**кара**» сын атоочтук маанисиндеги компонентке ээ болгон суу объектилери тескерисинче тунук болот. Мына ошол себептүү **ак** сын атоочтук бөлүгү бар топонимдер кардын эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды атаса, кара топонимдер тескерисинче жердин терең түпкүрүнөн кайнап чыккан тунук булактардын суусун мүнөздөп көрсөтөт» [Кононов, 1970:16-20]. Албетте, белгилүү түркологдун мындай чечими бекеринен эмес экендиги баарыбызга түшүнүктүү. Анткени Кыргызстандын

чегинде **ак** атрибутивдик компоненти менен белгиленген жер-суу аттары азыркы күнгө чейин кеңири колдонулат. Суу аталыштарынын курамындагы **ак** компоненти топонимдердин курамында кездешүү менен суунун агымынын тездигин көрсөтөт. Ошондой эле өз учурунда агым формасында болгон жана мезгилдин өтүүсү менен тыбыштык жактан редукцияга учурагандыгын белгилейт. Н. Жапаров байыркы түрк тилинде **ак//агын** топоними «дарыя, өзөн» маанисинде колдонулган деген ойду айткан. Ал эми Ак-Суу топониминин экинчи компоненти болуп саналган **суу** сөзү байыркы түрк тилинде апеллятив катарында гана колдонулбастан “**өзөн, дарыя**” маанисинде да колдонулган деген пикирди сунуштаган [Жапаров, 2006]. Жыйынтыктап айтканда биз талдоого алган Чоң-Алай өрөөнүндөгү **Ак-Суу** топониминин “**ак**” компоненти В.Н. Никоновдун пикиринде айтылган кардын, мөңгүнүн эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды билдирип, Ак-Суу аталып калган деп айтууга толук негиз бар. Себеби аталган топонимдин башаты Абрамов мөңгүсүнөн башталып, Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынан өтүп, Кызыл-Суунун оң куймасын түзөт.

3.2.10. Кыргыз элиин тарыхындагы советтик доорду чагылдырган топонимдер. Юкос - Чоң-Алай өрөөнүндөгү айыл. Илим-изилдөө институтунун түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы. Малдын тукумун жакшыртуу үчүн түзүлгөн Түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы (ЮКОС) 1934-45-ж. негизделген. Совет мезгилинин жылдарында маанилүү илимий тажрыйбаларды жүргүзгөн.

3.3. Чоң-Алай топонимдеринин структуралык өзгөчөлүктөрү. Чоң-Алай топонимикасындагы жер-суу аттары, б. а. топонимдер бир гана лексеманын чегиндеги фонетикалык, маанилик жана морфемалык элементтердин тыгыз айкалышынан турат деген жыйынтыкка келүү бир жактуулук болуп саналат. Топонимдер тилдик, географиялык, тарыхый, этнографиялык жана маданий белгилерди камтыйт. Ошондой эле грамматикалык жактан жөнөкөй жана татаал тибиндеги эки чоң түргө бөлүнүшөт.

3.3.1. Жөнөкөй топонимдер. Бир уңгулуу жөнөкөй топонимдер фонетикалык жактан адаптацияга учуроо менен туунду жана татаал түрдөгү топонимдердин жасалышына негиз катарында кызмат кылышат. Ареалдык катышка кирген жөнөкөй топонимдердин негизги катмары тополексемалардын фонетикалык жактан адаптацияга учураган жана семантикалык жактан өзүнүн негизги маанисини сактаган түрүндө жолугат.

Чоң-Алай топонимикасындагы жөнөкөй топонимдер өз ичинен тубаса жана туунду топонимдерге ажыратылат. Өз кезегинде тополексемалардын негизинде жаралган **тубаса топонимдер** морфологиялык каражаттарсыз эле топонимдик милдетти аткарууга жөндөмдүүлүгү менен айырмаланышат. Тубаса топонимдерди уңгу менен салыштырууга же тең коюуга болбойт. Анткени ареалдык алкакта пайда болгон топонимдерге тиешелүү болгон тубаса топонимдер катарында бир морфемалык курамдагы (**тоо, суу, дарыя, кечит,**

колот, сай) же негизги морфемадан турган аттарды алууда шарттуулукка жол берилет. Чоң-Алай топонимикасындагы туунду топонимдер өз структуралык турпаты боюнча тубаса топонимдерге каршы коюлуу менен бирге алардын морфемалык составынын татаалдыгы менен айырмаланышат. Ошондой эле тубаса топонимдерден туунду топонимдердин жаралышы кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык жүрөт.

Туунду топонимдер кыргыз тилиндеги сөз жасоого жөндөмдүү болгон грамматикалык каражаттардын жардамы менен жасалышат. Чоң-Алай топонимикасындагы туунду топонимдердин жасалуусуна тубаса топонимдер негиз катарында кызмат кылышат. Топонимдер негизги морфемага сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалгануусунун негизинде жасалуу менен бирге топонимдин маанисине кошумча семаларды б.а. маанилик өзгөчөлүктөрдү киргизет. Бирок негизги топонимикалык жүктү топонимге негиз болгон сөз көтөргөн менен сөз жасоочу мүчөлөр топонимдин ажырагыс компоненти катарында каралат. Топонимдердин жасалуусунда азыркы кыргыз тилиндеги өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр менен бирге кыргыз тилинин байыркы тарыхый абалына таандык болгон сенек сөз жасоочу мүчөгө айланган морфологиялык каражаттар да жолугат.

3.3.2. Татаал топонимдер. Татаал топонимдер курамдык бөлүктөрүнүн кандай сөз түркүмдөрүнөн куралгандыгына жана алардын ортосундагы грамматикалык, маанилик байланышына жараша бир нече топко бөлүнөт. Татаал топонимдин ар бир бөлүгүнүн компоненттери жана татаал топонимдин составындагы бөлүктөрдүн ортосундагы карым-катыш ички маанилик, б.а. имплицативдүү жана грамматикалык жактан аналитикалык жана грамматикалык байланыштардын негизинде ишке ашат. Татаал топонимдердин курамдык бөлүктөрү бири-бири менен маанилик катышына карай атрибутивдик катыштагы айкаштар (синтагма) жана морфемалык жактан бир тутумга айланган топонимдер катарында да айырмаланышат.

1) Атрибутивдик катыштын «зат атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдер. Биз атрибутивдик катыштагы «зат атооч+зат атооч» тибиндеги топонимдерди а) компоненттери жалаң негизден турган мүчөсүз топонимдерге, б. а. тил илиминде негизделген түрк изафетинин I-тибиндеги топонимдерге жана б) көп негиздүү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган топонимдер, б.а. I-II түрк изафети тибиндеги топонимдерге ажыратабыз.

а) Мүчөсүз негиздерден куралган I түрк изафети тибиндеги топонимдер. Мындай топко кирген топонимдердин компоненттери тең байланыштагы ыкташуу байланышы менен байланышышат. Топонимдин курамындагы компоненттердин орун тартиби маанилик катышты гана аныктабастан, компоненттердин ортосундагы синтаксистик байланышты да иш жүзүнө ашырат.

б) Негизги сөздөргө топоформанттардын улануусу менен жасалган жер-суу аталыштары. Аталган формадагы топонимдер көбүн эсе кыргыз тилиндеги *-стан, -лан, -лыг, -ча, -мак* жана *-жон* сыяктуу түрдүү маанидеги топонимикалык аффикстердин жардамы менен жасалат. Кыргыз тилинде гана эмес жалпы эле түрк тилдериндеги аталган типтеги топонимдер кыргыз элинин тарыхындагы белгилүү бир маданий-социалдык жактан өзгөрүүнү чагылдырат. Бирок мындай татаал түрдөгү топонимдер ар дайым тыбыштык жактан жана интонациялык, басымдын өзгөчөлүгү боюнча айырмаланышат.

2) Атрибутивдик катыштын «сан атооч + зат атооч» тибинде жасалган татаал топонимдер. Чоң-Алай топонимикасынын курамында жана жалпы эле кыргыз ономастикасынын калыптанышында сан атоочтордун маанисин белгилөөгө татыктуу. Татаал топонимдердин курамында сан атоочтор препозитивдик абалды ээлөө менен бирге, бардык учурда эле сандык белгини бере бербей тургандыгы аныкталды. Анткени сан атоочтор сандык мааниден тышкары да кыргыз элинин тилинде, менталдык жактан калыптануусунда саркастикалык түшүнүктөрдү алып жүрөт.

3) Этиштик формалардын жалгануусу менен жасалган топонимдер. Чоң-Алай топонимикасындагы жер-суу аталыштары өз мезгилинде жасалуу ыгына жана составдык курамына карай эки айырмалуу тайпаларга ажыратылат. Албетте, кыргыз тилиндеги аларга улануучу сөз түркүмдөрүнүн табиятына жараша да жиктелет. Мындай айырмачылыктар ареалдык катышта кабыл алынган терминдерге кыргыз тилинин нукура лексикасынын курамандагы атоочтук жана этиштик формалары аркылуу да арбын уюшулгандыгын көрөбүз.

КОРУТУНДУ

1. Чоң-Алай топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна канаатташ өнүккөн деп айтсак деле жаңылыштык болбос эле. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) менен тикеден-тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор - тарыхый чындык болуп саналат.

2. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам-ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик тутум жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат. Анткени биздин ишибиздин жүрүшүндө байыркы катмардын курамында келүүчү *сай, кыр, булак* жана *суу* топоформанттары азыркы күнгө дейре өз маанилерин сактап, жаңы топонимдердин жасалуусуна негиз болуп келе жаткандыгы айкын болду.

3. Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилине өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Анткени байыркы кыргыз Улуу Дөөлөтүнүн составында көп улуттуу элдер жашагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бирок Чоң-Алай аймагынын топонимдеринин негизин, тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк топонимдери түзгөндүгүн жадыбыздан чыгарбообуз керек.

4. Чоң-Алай топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтер сакталып калгандыгын көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек жаңылышпайбыз. Анткени Чоң-Алай топонимиясындагы семантикалык тутумдун негизги борбору катарында кызмат кылган Чоң-Алай урбоними нукура кыргыз тилинин гана байлыгы экендигин аныктоого жетиштик деп эсептейбиз.

5. Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгондугу изилдөөнүн жүрүшүндө айкын болду. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө түшүндүрүлөт. Ошондуктан ал факторлордун олуттуу таасири байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан көз каранды. Объектин жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка жер-суу аталыштары менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш.

6. Чоң-Алай районунун топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна негиз болгон. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) жана Чоң-Алай топонимиясы менен тикеден-тике байланыштуу экендигин тарыхый жана лингвистикалык фактылар айкындайт.

7. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик подсистема жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмары, чөйрө болуп саналат.

8. Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгон. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө байланыштуу. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан ал жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын

башка объектилер менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Султанова, А. А. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз этногенезинин тарыхый өнүгүүсүндөгү лингвистикалык фактор катарында [Текст] / А. А. Султанова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». – 2014. - № 1. – 79-80-бб. ISSN: 1694-7851

2. Султанова, А. А. Чоң-Алай топонимиясынын ретроспективдик мүнөздөгү топонимдеринин тарыхый лингвистикалык планы [Текст] / А. А. Султанова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». – 2014. - № 1. – 160-161-бб. ISSN: 1694-7851

3. Султанова, А. А. Чоң-Алай топонимиясынын алтай тили менен болгон генетикалык карым-катышынын жер-суу аттарындагы манифестациясы [Текст] / А. А. Султанова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». Атайын чыгарылыш. – 2015. – 243-244-бб. ISSN: 1694-7851

4. Султанова, А. А. Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы лингвистикалык субстрат [Текст] / А. А. Султанова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». Атайын чыгарылыш. – 2015. – 133-134-бб. ISSN: 1694-7851

5. Султанова, А. А. Кыргыз тарыхый лексикологиясы жана Алай оронимдик системасы [Текст] / А. А. Султанова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». Атайын чыгарылыш. – 2015. – 135-136-бб. ISSN: 1694-7851

6. Султанова, А. А. Топонимдер улуттук аң-сезимдин когнитивдик негизи катарында [Текст] / А. А. Султанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. - № 8. – 122-124-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29672482>

6. Султанова, А. А. Топонимдердин семантикалык диахрониясы [Текст] / А. А. Султанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. - № 8. – 125-126-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29672483>

7. Султанова, А. А. Mistranslation of Historical Names [Текст] / А. А. Султанова, Н. Эргешбаева, Н. Р. Жапаров // Journal of Positive School Psychology. - 2023, Vol. 7, No. 2, 655-662 <http://journalppw.com>

8. Султанова, А. А. Чоң-Алай когнитивдик топонимиясы [Текст] / А. А. Султанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. - № 8. – 349-353-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65663793>

9. Султанова, А. А. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый эволюциясы [Текст] / А. А. Султанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. - № 8. – 354-358-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65663794>

10. Султанова, А. А. Чоң-Алай топонимиясынын географиялык негиздери жалпы тил илиминин алкагында [Текст] / А. А. Султанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. - № 4. – 354-358-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65663794>

Султанова Айнура Абайдиллаевнанын “Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдери” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *Чоң-Алай топонимиясы, Улуу Жибек Жолу, лексика-семантикалык эволюция, фонетикалык өзгөрүүлөр, тарыхый стратиграфия, туунду, тубаса топонимдер, жөнөкөй, татаал топонимдер.*

Изилдөөнүн объектисин Чоң-Алай топонимиясы, ал эми **изилдөөнүн предметин** Чоң-Алай топонимиясынын лексика-семантикалык эволюциясы жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн тарыхый мыйзам ченемдерин изилдөө түзөт.

Изилдөөнүн максаты - Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан анализдөө менен биргеликте эле анын Улуу Жибек жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый топонимдердин тарыхый лингвистикалык ордун аныктоо. Кыргыз жергесинде кыргыз тилиндеги топонимдер басымдуу экендигин жана кийинки мезгилде айтылып келген кыргыз урууларын “Сибирден оошкон келгиндер” катарында сыпаттоочу чындыкка анчалык туура келбеген пикирлердин жаралуусуна бөгөт коюу. Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясынын тилдик табиятын лингвистикалык, тарыхый жактан изилдөө жана илимий жактан такталган геолингвистикалык фактыларды кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө кеңири пайдалануу.

Изилдөөнүн методдору. Иште этимологиялык стратиграфия, тарыхый хронология, семантикалык жактан сыпаттоо, тарыхый сереп, тарыхый салыштырма жана сыпаттама методдору айкалышкан биримдикте колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжаларын жана алардын жаңылыгы. Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын диссертациялык иштин деңгээлинде комплекстүү изилдениши жана кыргыз тилиндеги кээ бир фонетикалык мыйзамдардын жаралышын жана калыптануу этаптарын чагылдырган тилдик факты-материалдар катарында каралуусу, ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдердин изилдениш алкагында жер-суу аттарынын белгилүү бир тарыхый катмарларын аныктоо өңдүү бир катар маселелердин ар кайсы өңүттөрдөн изилдениши иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын жана жыйынтыктарын окуу процессинде кеңири пайдаланууга болот. Жогорку окуу жайларда географиялык лингвистиканы, филологиялык дисциплиналарды окутууда, аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо изилдөөнүн материалдарын, теориялык жоболорун колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Султановой Айнуры Абайдиллаевны “Лексико-семантическая эволюция и исторические закономерности фонетических изменений топонимии Чоң-Алая”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: *Топонимия Чоң-Алая, Великий Шёлковый путь, лексико-семантическая эволюция, фонетические изменения, историческая стратиграфия, производные, производные топонимы, простые, сложные топонимы.*

Объект исследования – Топонимия Чоң-Алая.

Предмет исследования – Лексико-семантическая эволюция и исторические закономерности фонетических изменений топонимии Чоң-Алая.

Цель исследования. Наряду с всесторонним анализом системы топонимов Чоң-Алайского района определить её связь с Великим Шёлковым путём, а также историко-лингвистическое место исторических топонимов на географической её карте. Показать превалирование здесь топонимов на кыргызском языке и поставить заслон не совсем верным утверждениям последних лет о том, что отдельные местные роды являются “пришлыми жителями Сибири”. С лингвистической и исторической позиций исследовать языковую природу топонимии Чоң-Алайского района для широкого использования уточнённых геолингвистических фактов при изучении истории кыргызской государственности.

Методы исследования. В работе комплексно использованы этимологическая стратиграфия, историческая хронология, семантическое описание, историческая экспертиза, историко-сравнительный и описательный методы.

Научная новизна результатов исследования заключается в том, что впервые на уровне диссертационной работы комплексно исследуется система топонимов Чоң-Алая, рассматриваются языковые факты и материалы, отражающие возникновение, этапы формирования в кыргызском языке отдельных фонетических законов, новизной работы является также определение в рамках изучения топонимов Чоң-Алая исторических пластов отдельных наименований местностей и вод с различных сторон.

Область применения. Материалы и результаты диссертационного исследования можно широко использовать в учебном процессе ВУЗов при обучении географической лингвистики, филологических дисциплин, при подготовке учебников и учебно-методических пособий по указанным предметам.

RESUME

of the dissertation of Sultanova Ainura Abaidillaevna “Lexico-semantic evolution and historical patterns of phonetic changes in the toponymy of Chong-Alay”, submitted for the degree of Candidate of Philological sciences in the specialty 10.02.01 – Kyrgyz language.

Key words: Toponymy of Chon-Alay, the Great Silk Road, lexico-semantic evolution, phonetic changes, historical stratigraphy, derived, non-derived toponyms, simple, complex toponyms.

The object of the study is the toponymy of Chong-Alay. The subject of the study is the lexical and semantic evolution and historical patterns of phonetic changes in the toponymy of Chong-Alay.

The purpose of the study. Along with a comprehensive analysis of the toponym system of the Chong-Alay region, to determine its connection with the Great Silk Road, as well as the historical and linguistic place of historical toponyms on its geographic map. To show the prevalence of toponyms in the Kyrgyz language here and put a barrier to the not entirely true statements of recent years that certain local clans are “alien inhabitants of Siberia”. From a linguistic and historical point of view, to investigate the linguistic nature of the toponymy of the Chong-Alay district for the widespread use of refined geolinguistic facts in the study of the history of the Kyrgyz statehood.

Research methods. The work comprehensively uses etymological stratigraphy, historical chronology, semantic description, historical expertise, historical-comparative and descriptive methods.

The scientific novelty of the research results lies in the fact that for the first time at the level of the dissertation the system of Chong-Alay toponyms is comprehensively investigated, linguistic facts and materials reflecting the emergence and stages of formation of individual phonetic laws in Kyrgyz language are considered; the novelty of the work is also identified within the framework of the study of toponyms of Chong-Alay, it’s historical layers of individual names of places and waters from various sides.

The field of application. The materials and results of the dissertation research can be widely used in the educational process of universities in teaching geographical linguistics, philological disciplines, in the preparation of textbooks and teaching aids on these subjects.